Maria Zielińska, Tomasz Kołodziej

Instytut Socjologii

Uniwersytet Zielonogórski

AUTOPERCEPCJA POŁOŻENIA SPOŁECZNEGO W KONTEKŚCIE ZMIAN STRUKTURY SPOŁECZNEJ PERSPEKTYWA REGIONALNA I OGÓLNOPOLSKA

WPROWADZENIE

Transformacja systemowa, a później akcesja Polski do Unii Europejskiej i procesy integracji z krajami Unii, spowodowały znaczące zmiany w wielu obszarach życia społecznego. Tytułem wstępu poddano refleksji wybrane elementy sytuacji społecznej okresu transformacji w latach 1990–2010 jako ważnego kontekstu dla podjętych analiz dotyczących przekształceń czynników warunkujących samoocenę położenia w strukturze społecznej.

Wprowadzenie zasad gospodarki rynkowej po 1989 r. uruchomiło przede wszystkim przeobrażenia w strukturze zawodowej. Były to m.in.: (1) szybki wzrost liczebności reprezentantów biznesu, właścicieli małych i dużych przedsiębiorstw, (2) wzrost relatywnego udziału inteligencji w zawodach nietechnicznych (lekarzy, prawników, naukowców, specjalistów bankowości i finansów), (3) dynamiczny przyrost liczby pracowników średniego i niższego szczebla w usługach i handlu, (4) zmniejszenie się udziału właścicieli gospodarstw rolnych, (5) wzrost odsetka osób bezrobotnych, poszukujących pracy (por. m.in. Rokicka 1995; Domański 2004; Słomczyński, Janicka 2010; Kochanowicz 2010; Koźmiński 2010; Radkiewicz, Siemieńska 2009; Janicka i inni 2010; Leszkowicz-Baczyńska, Szaban 2012). Zmianom liczebności poszczególnych kategorii zawodowych towarzyszyło różnicowanie się zawodów, pojawianie się nowych specjalności, znikanie niektórych kategorii, a także zmiany form zatrudnienia (przede wszystkim przejście z umowy o pracę na umowy o dzieło i zlecenia). Gospodarka rynkowa sprzyjała przede wszystkim rozwojowi szeroko rozumianych usług. Rozwój nowych technik komunikacyjnych i informatyzacji wymagał nowych specjalistów. Wyraźnym zmianom ulegały również zawody już istniejące, których znaczenie zmieniło się wraz z ustrojem (np. radcy prawni, komornicy, specjaliści organizacji i marketingu).

Przeobrażeniom struktury zawodowej towarzyszył lawinowy wręcz przyrost osób na studiach wyższych (w początkach lat 90. głównie dotyczył on studiów niestacjonarnych). Liczba uczelni wyższych z kilkudziesięciu w latach 80. wzrosła do kilkuset w pierwszych latach XXI w., pojawiły się uczelnie prywatne. Strategia edukacyjna postrzegana była wówczas jako najbardziej efektywne działanie zwiększające szanse jednostki na rynku pracy (Zielińska, Papiór 2003; Zielińska, Papiór 2007). Jednocześnie masowa edukacja na poziomie wyższym spowodowała dewaluację wyższego wykształcenia i „przestała być kategorią socjalną, przynależną do sfery konsumpcji zbiorowej, a stała się dobrem rynkowym, traktowanym jako sfera indywidualnych inwestycji życiowych” (Malewski 1997: 38). W okresie PRL-u liczba miejsc na studiach wyższych była ograniczona; po 1994 r. studiować mógł praktycznie każdy, po opłaceniu czesnego za studia zaoczne. Tak więc zmiany w strukturze zawodowej i zmiany na rynku edukacyjnym były istotnymi charakterystykami pierwszej dekady transformacji.

Po akcesji Polski do Unii Europejskiej pojawiły się nowe możliwości związane z otwarciem europejskich rynków pracy, co stwarzało również większe możliwości zarabiania. Po 2004 r. z Polski wyemigrowało ponad dwa miliony osób, spośród których znaczącą grupę stanowili ludzie młodzi. Cechy nowej emigracji polskiej dość dokładnie zostały opisane w literaturze przedmiotu (Zielińska 2007, 2008a, 2009; Grabowska-Lusińska, Okólski 2009; Kaczmarczyk 2006). Przed 2004 r. w Polsce wskaźniki bezrobocia sięgały w niektórych regionach kilkunastu procent. W województwie lubuskim wskaźnik ten wynosił wówczas około 18%. Duża fala migracji stanowiła w tamtym czasie swoisty zawór bezpieczeństwa, dzięki któremu znacznie spadło bezrobocie. Wahadłowe migracje i gotówka przekazywana na konta rodzin pozostających w kraju, oraz rozwój przedsiębiorczości osób powracających ze zgromadzonym kapitałem do Polski, przyczyniły się do poprawienia ogólnej sytuacji gospodarczej, w szczególności poprawę sytuacji materialnej Polaków.

Koniec pierwszej dekady XXI w. to narastający ogólnoswiatowy kryzys finansowy i groźba ale, jak wynika z badań, nie odbija się to znacząco na kondycji finansowej gospodarstw domowych w Polsce, w których poziom konsumpcji utrzymuje się na relatywnie wysokim poziomie.

Zauważmy nadto, że wskazanym wyżej zjawiskom towarzyszyło stale wysokie bezrobocie (w zależności od koniunktury od 8 do 18%), że znaczne były obszary ubóstwa i wykluczenia społecznego (Warzywoda-Kruszyńska 2000, 2001a, 2001b; Grotowska-Leder 2001a, 2001b), pogłębiało się rozwarstwienie dochodów. W rezultacie Polska zalicza się do krajów europejskich o największym zróżnicowaniu społecznym (Zielińska 2010, 2012).

W czasach transformacji ustrojowej, akcesji Polski do Unii Europejskiej oraz kryzysu ekonomicznego dokonują się przekształcenia zarówno struktury zawodowej, możliwości edukacyjnych, jak i kondycji materialnej społeczeństwa polskiego. Wskazane zjawiska cechujące ostatnie dekady w Polsce stanowią tło do rozważań nad przeobrażeniami struktury społecznej, w tym postrzegania przez jednostki własnego miejsca w tej strukturze.

CELE I ZAŁOŻENIA BADAWCZE

Punktem wyjścia dla analizy percepcji pozycji społecznej w strukturze społecznej było, oparte na wynikach badań empirycznych, przekonanie, że występuje istotny rozdźwięk między obiektywnie mierzonym (według zawodu, wykształcenia i dochodów) a subiektywnie postrzeganym położeniem społecznym.

Jednym z ogólnych celów w niniejszym artykule jest próba odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu dokonujące się w ostatnich dwóch dekadach zmiany społeczne, demograficzne i ekonomiczne w Polsce, ale również w Europie i na świecie, wpływają na zmiany postrzegania przez jednostkę swojego miejsca w społeczeństwie. Ogólnie rzecz ujmując, społeczeństwa się starzeją, młodzi ludzie uczą się coraz dłużej i dłużej trwa okres ich przygotowania do pracy zawodowej (którą rozpoczynają coraz później), bezrobocie utrzymuje się na dość wysokim poziomie, wielozawodowość i zatrudnienie w ramach różnych form zatrudnienia stało się normą, a zmiany zawodów występują częściej i szybciej niż kiedyś. Zjawiska te powodują, że zwiększa się odsetek ludzi poza rynkiem pracy i jednocześnie coraz trudniej jednoznacznie określić (zmierzyć) wykonywany zawód. Czy zatem zawód jest nadal najlepszym wskaźnikiem położenia społecznego?

Podjęte w artykule analizy mają na celu empiryczną weryfikację tezy, że zmianie sytuacji zawodowej (częsta zmiana zawodów, wielozawodowość i równoległe podejmowanie różnych prac w ramach różnych umów i bez umów) towarzyszy zmiana percepcji własnego położenia społecznego w takim kierunku, że zmniejsza się rola zawodu, a rośnie znaczenie innych czynników, wśród których na znaczeniu zyskują subiektywne oceny własnej sytuacji (finansowej, bytowej, rodzinnej), konteksty porównawcze i grupy odniesienia. Może to mieć również znaczenie dla obiektywnie mierzonej pozycji jednostki. Ustalenie faktycznej sytuacji zawodowej może być coraz trudniejsze i może powodować niechęć do udzielania odpowiedzi przez respondentów, co nie jest bez znaczenia z uwagi na stale zmniejszający się odsetek *response rate*.

KONTEKST TEORETYCZNY

Artykuł mieści się w nurcie szeroko rozumianych rozważań nad przeobrażeniami struktury społecznej, co oznacza, iż kanwą teoretyczną dla analiz empirycznych były socjologiczne teorie struktury i ruchliwości społecznej, w szczególności kwestie rozbieżności między subiektywną percepcją własnego położenia w strukturze społecznej a obiektywnie mierzoną pozycją wyznaczoną przez miejsce w strukturze zawodowej, wykształcenie i dochody. Artykuł można również traktować jako głos w dyskusji dotyczącej pomiaru miejsca w strukturze społecznej.

Tradycyjnie w badaniach struktury społecznej za najistotniejszy wyznacznik położenia społecznego uznaje się zawód, mierzony najczęściej za pomocą Społecznej Klasyfikacji Zawodu¹ (Słomczyński, Kasprowicz 1979; Pohoski, Słomczyński 1978; Domański, Sawiński, Słomczyński 2007) lub – ostatnio coraz częściej – klasyfikacji ISCO. Kolejne ważne wyznaczniki położenia społecznego to wykształcenie i dochody. Wszystkie te cechy są silnie ze sobą skorelowane i w społeczeństwie merytokratycznym określają miejsce jednostki w strukturze społecznej, co pozwala na budowę hierarchii pozycji społecznych.

Za uznaniem zawodu jako najbardziej trafnego wskaźnika położenia społecznego przemawiają argumenty zarówno teoretyczne, jak i praktyczne (Domański, Sawiński, Słomczyński 2007: 15–20). Autorzy pracy *Nowa klasyfikacja i skale zawodów*, odwołując się przede wszystkim do funkcjonalnych teorii rozwoju społecznego i teorii „społeczeństwa przemysłowego” (m.in. do K. Davisa, W. Moore’a, P. Blau’a, O.D. Duncana, D.J. Treimana, J.H. Goldthorpe’a), uzasadniają znaczenie zawodu nie tylko jako istotnego kryterium wyznaczającego pozycję społeczną, nierówności i dystanse społeczne, ale także jako ważnego korelatu cech osobowości, postaw i orientacji społecznych. Związki te zostały wielokrotnie potwierdzone wynikami badań empirycznych (Kohn, Schooler 1986; Słomczyński i wsp. 1988, 1996). Szczegółowa analiza prac teoretyków i badaczy struktury społecznej przekracza ramy niniejszego artykułu. Dotychczasowe analizy (Domański, Sawiński, Słomczyński 2007: 18) dowodzą, że zawód jest słabszym korelatem wskazanych wyżej cech niż wykształcenie. Wskazując na ograniczenia i problemy wynikające z przyjęcia zawodu za najistotniejszy wskaźnik społecznej pozycji, badacze zwracają uwagę na sposób identyfikowania w strukturze jednostek niepracujących oraz faktu wykonywania przez jednostkę kilku

¹ Zmiany społeczne, które nastąpiły po 1989 r. „wymusiły” na badaczach dokonanie zmian w narzędziach pomiaru, przede wszystkim zawodu znalazły odzwierciedlenie w nowych klasyfikacjach zawodu (Słomczyński i wsp. 1996, Domański, Sawiński, Słomczyński 2007).

zawodów jednocześnie lub w krótkim czasie (Domański, Sawiński, Słomczyński 2007: 38–41). Nadto lista ograniczeń tego typu wydaje się wzrastać wraz z rosnącymi problemami na rynku pracy.

CHARAKTERYSTYKA MATERIAŁU EMPIRYCZNEGO

Celem podjętych analiz jest ujawnienie, w jakim stopniu trzy cechy określające miejsce jednostki w społeczeństwie, tj. zawód (mierzony na skali ISCO), wykształcenie oraz dochód, warunkują subiektywną percepcję jej położenia społecznego na 10-punktowej skali, oraz który z tych trzech wymiarów w większym stopniu „wiąże się” z położeniem społecznym. Inaczej mówiąc, jeżeli jednostki sytuują się wyżej na skali położenia społecznego, to czy w większym stopniu o tym decyduje zmiana ich miejsca w strukturze zawodowej w określonym czasie, czy awans w wymiarze wykształcenia czy wzrost dochodów. W modelach wyjaśniających udział poszczególnych czynników, poza wyżej wymienionymi cechami, znalazły się również inne zmienne, które są istotnie i w coraz większym stopniu wpływają i będą wpływały na subiektywne postrzeganie nie tylko własnego miejsca w strukturze społecznej, ale także wizje struktury społecznej w ogóle. Są to: (1) zadowolenie z własnej sytuacji finansowej, (2) ocena dochodów własnej rodziny na tle innych rodzin. Przyjęto zatem, że ważną rolę wyjaśniającą pełnić mogą porównawcze konteksty.

Podstawą analiz są dane pochodzące z longitudinalnych badań empirycznych uzyskane w kolejnych edycjach dwóch projektów badawczych: Lubuskiego Sondażu Społecznego² (2005 i 2009) i Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego³ (2005, 2008). Dane te umożliwiają nie tylko wskazanie podstawowych, istotnych czynników (zarówno indywidualnych, jak makrostrukturalnych) warunkujących owe samooceny, ale również pozwalają określić zachodzące w tym zakresie tendencje. Odniesienie wyników badań regionalnych (Lubuskiego

² Lubuski Sondaż Społeczny (LSS) jest realizowany w ramach dwóch projektów badawczych finansowanych przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego: całościowo finansowany w ramach grantu na naukę w latach 2005–2008: *Dyfuzyja kulturowa i ruchliwość społeczna na pograniczu zachodnim po akcesji Polski do Unii Europejskiej* (nr grantu 1 H02E01629) oraz częściowo finansowany w ramach grantu na naukę w latach 2009–2012: *Dynamika zmian społecznych na pograniczu zachodnim Polski. Procesy dyfuzji kulturowej i ruchliwości społecznej – kontynuacje* (nr grantu 1N116269338). Skład zespołu badawczego: K. Lisowski (kierownik projektu), K. Janicka, M. Zielińska, Ż. Leszkowicz-Baczyńska, B. Trzop, D. Szaban.

³ Polski Generalny Sondaż Społeczny (PGSS) – badanie cykliczne prowadzone od 1992 przez zespół Bogdana Cichomskiego w Instytucie Studiów Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego. W skład zespołu wchodzi: B. Cichomski (kierownik programu), T. Jerzyński i M. Zieliński. Polskie Generalne Sondaże Społeczne dostępne są w postaci skumulowanego, komputerowego zbioru danych za lata 1992–2008.

Sondażu Społecznego) do ogólnopolskich (Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego) dodatkowo pozwoliło uchwycić specyfikę przeobrażeń zachodzących na zachodnim pograniczu Polski. Porównania spełniają wszystkie wymogi ekwiwalentności: (1) przedmiotowej – badania prowadzone były na losowo wybranych próbach; operat losowania stanowiła baza PESEL; (2) procesualno-temporalnej (badania prowadzone były dokładnie w tym samym czasie w roku 2005 i 2008/2009; (3) warsztatowej – w obydwu badaniach stosowano te same założenia metodologiczne i oparte były na podobnych narzędziach badawczych.

Województwo lubuskie jako teren badań socjologicznych jest interesujące przynajmniej z trzech powodów. Po pierwsze, transformacja systemowa na początku lat 90. pozbawiła mieszkańców tego regionu podstawowych źródeł dochodów. Istniejące na terenie województwa duże zakłady przemysłowe w bardzo krótkim czasie zostały zlikwidowane: z powodu nierentowności, zadłużenia lub braku rynków zbytu. Głównym miejscem pracy mieszkańców lubuskich wsi w czasach PRL-u były PGR-y, które również zlikwidowano. Wskaźnik bezrobocia w województwie lubuskim wynosił wówczas blisko 20% i był najwyższy w kraju. Jednocześnie, mimo dużego regresu gospodarczego, poziom życia ludności nie był najniższy, na co wskazuje faktyczna konsumpcja. Z dużym prawdopodobieństwem można założyć, że wpływ na to miała bliskość granicy polsko-niemieckiej. We wszystkich przygranicznych miastach kwitł handel, powstawały bazy, na których sprzedawano niemieckim klientom niemal wszystko. Bazy generowały najwięcej zysków. Na lepsze życia Lubuszan wpływ miała prawdopodobnie także szara strefa, której wielkość trudno oszacować. Po drugie, przystąpienie Polski do Unii Europejskiej m.in. zablokowało „szarą strefę” i ograniczyło przygraniczną aktywność handlowo-usługową. Prawdopodobnie wiele osób działających na pograniczu prawa (w „szarej strefie”) zaczęło legalizować swoją działalność, na co wskazuje znaczący w tym okresie przyrost liczby przedsiębiorstw, w tym również z kapitałem zagranicznym. Jednocześnie otwarcie europejskich rynków pracy spowodowało falę zagranicznych migracji zarobkowych, szczególnie wśród ludzi młodych. Nastąpił transfer pieniędzy na konta bankowe w kraju, rosła konsumpcja dóbr luksusowych. Bezrobocie w województwie lubuskim było nadal wysokie (jedno z najwyższych w kraju), ale poziom i standard życia wzrósł. Po trzecie, przełom pierwszej i drugiej dekady XXI w. to czas wielkiego światowego kryzysu ekonomicznego, ale w Polsce nie odnotowuje się rażącego spadku poziomu życia, także w województwie lubuskim. Choć dostrzegalny jest wyraźny rozdźwięk między aspiracjami konsumpcyjnymi a możliwościami ich realizacji, to generalnie ludziom żyje się coraz lepiej i na coraz więcej ich stać. Z danych Urzędu Statystycznego w Zielonej Górze wynika, że województwo lubuskie nadal charakteryzuje się wysokim poziomem bezrobocia i relatywnie wysokim

wskaźnikiem ubóstwa. Choć wiele ekonomicznych wskaźników nakazuje uznać ten region za jeden z najbardziej dotkniętych spadkiem liczby zatrudnionych w przemyśle, o niewielkiej, wręcz stagnacyjnej dynamice rozwoju, to poziom życia mieszkańców regionu nie odbiega znacząco od poziomu życia ogółu Polaków, a wiele wskaźników ekonomicznych dowodzi wręcz lepszej kondycji finansowej mieszkańców (m.in. wartość sprzedanych usług, liczba oddanych mieszkań, produkcja sprzedana przemysłu⁴ itp.).

Rozpoznanie czynników warunkujących lokowanie się jednostek na skali położenia społecznego poprzez zestawienie danych regionalnych i ogólnopolskich pozwala rozpoznać „fenomen” relatywnej nienajgorszej kondycji materialnej mieszkańców województwa lubuskiego.

TRADYCYJNE WYZNACZNIKI POŁOŻENIA SPOŁECZNEGO W ŚWIE- TLE BADAŃ – WYMIAR REGIONALNY I OGÓLNOPOLSKI

W badaniach założono, że samoocenę położenia w strukturze społecznej powinny wyjaśniać takie cechy (zmienne) jak zawód, wykształcenie i dochody. Skoro jednostki wyraźnie „poprawiły” swoje położenie (wykres nr 1), to – odwołując się do obiektywnych miar – uznano, że powinno to znaleźć swoje odzwierciedlenie w danych dotyczących zawodu, wykształcenia i dochodów. Na pierwszy rzut oka widać różnice między poszczególnymi wykresami dla kolejnych pomiarów i badanych populacji (wykresy 2, 3, 4). Zarówno w Polskim Generalnym Sondażu Społecznym, jak w Lubuskim Sondażu Społecznym, w obydwu pomiarach zastosowano 10-stopniową skalę położenia społecznego do badania jednostkowej percepcji własnej pozycji. Respondenci, kierując się wyłącznie subiektywną oceną, wybierali to miejsce na skali, które w ich przekonaniu odpowiadało ich położeniu (wykres 1).

Z wykresu nr 1 wynika, że w okresie 2005–2009 nastąpiły wyraźne przesunięcia w indywidualnym postrzeganiu położenia społecznego zarówno wśród mieszkańców województwa lubuskiego, jak i wśród ogółu Polaków. Zdecydowanie wzrósł odsetek osób lokujących się w samym środku hierarchii, a zmniejszył tych, którzy usytuowali się na dole społecznej drabiny. Ponadto, zwiększył się odsetek osób postrzegających siebie na wyższych pozycjach. Szczególnie jest to widoczne w próbie lubuskiej. W roku 2009 już ponad 1/3 respondentów wskazała miejsce środkowe. Pozostałe miejsca na skali zarówno po prawej, jak i po lewej stronie, rozłożyły się niemal równomiernie. W próbie ogólnopolskiej nieco ponad 20% respondentów ulokowało się pośrodku skali,

⁴ Informacja na podstawie danych statystycznych Lubuskiego Ośrodka Badań Regionalnych.

zmniejszyły się odsetki osób lokujących się poniżej środka skali, przybyło osób wskazujących najwyższe miejsca.

Wykres 1. Subiektywna ocena własnej pozycji społecznej (odsetek ważnych odpowiedzi)
Źródło: dane z badań PGSS i LSS.

Wykres 2. Struktura zawodowa według klasyfikacji ISCO (odsetek ważnych odpowiedzi)
Źródło: dane z badań PGSS i LSS.

Wykresy dotyczące zmian w strukturze zawodowej, dochodach i wykształceniu nie ujawniają podobnych przesunięć na skali (odpowiednio wykresy nr 2, 3, 4). W strukturze zawodowej województwa lubuskiego widoczny jest przyrost procentowy rolników, leśników, ogrodników (jest to prawdopodobnie konsekwencja dotacji unijnych na rolnictwo), techników i średniego personelu technicznego. W strukturze zawodowej Polski natomiast zwiększył się odsetek wyższych urzędników, kierowników przedsiębiorstw i organizacji oraz techników i średniego personelu technicznego. Wyraźnie spadł odsetek robotników. W obydwu badaniach odnotowano spadek procentowy w kategorii pracowników usług osobistych/sprzedawców.

Najmniej widoczne zmiany nastąpiły w strukturze dochodów⁵ (wykres nr 2). W strukturze wykształcenia odnotowano niewielkie zmiany. Zauważyć jedynie można niewielki spadek odsetka osób z wykształceniem podstawowym oraz wzrost odsetka osób z wykształceniem średnim zarówno w próbie lubuskiej, jak i ogólnopolskiej. Różnica dotyczy osób z wykształceniem wyższym. W województwie lubuskim ich odsetek zmalał; w Polsce odwrotnie.

Wykres 3. Struktura dochodów (odsetek ważnych odpowiedzi)

Źródło: dane z badań PGSS i LSS.

Analiza wykresów nie pozwalała sformułować jednoznacznej odpowiedzi na pytanie o uwarunkowania zachodzących zmian w zakresie percepcji własnego miejsca w strukturze społecznej. A zatem jeżeli nie zawód, dochody i wykształcenie wyznaczają postrzeganie społecznego położenia jednostki, to jakie inne czynniki mogą być odpowiedzialne za tak istotne zmiany?

⁵ W celu lepszej czytelności wyników wykres przedstawia trzy zagregowane kategorie dochodów: 1) dochody poniżej płacy minimalnej, 2) dochody w wysokości między płacą minimalną a średnią, 3) dochody powyżej płacy średniejśredniej (na podstawie danych GUS dla badanych lat).

Wykres 4. Struktura wykształcenia (odsetek ważnych odpowiedzi)
Źródło: dane z badań PGSS i LSS.

Współczynniki korelacji Rho-Spearmana (tabele 1 i 2) dla pomiarów w dwóch momentach czasowych wskazują na istotne statystycznie związki między wszystkim poddanymi analizie zmiennymi. Widoczne są przesunięcia akcentów – w porównaniu z rokiem 2005 wzrosła siła związku między subiektywną oceną własnej sytuacji materialnej i oceną dochodów własnych na tle dochodów innych a pozostałymi zmiennymi. Związek ten jest najsilniejszy między zawodem i wykształceniem. Związki między zawodem a pozostałymi zmiennymi są słabsze niż między wykształceniem a pozostałymi zmiennymi. Oznacza to, że wykształcenie może być lepszym wskaźnikiem usytuowania w strukturze społecznej niż zawód. Należało jednak przyrzeć się tej kwestii bliżej. Uznaliśmy, że modele regresji liniowej dla samooceny położenia społecznego mogą być pomocne w wyjaśnieniu tego problemu.

Tabela 1. Współczynniki korelacji wybranych zmiennych dla próby lubuskiej i ogólnopolskiej w roku 2005

Zmienne	Zawód	Wykształcenie	Dochody	Zadowolenie. z sytuacji materialnej	Ocena dochodów
1	2	3	4	5	6
Samoocena położenia społecznego					
LSS	0,187	0,244	0,224	0,316	0,152
PGSS	0,247	0,306	223	0,271	0,383

1	2	3	4	5	6
Zawód					
LSS	–	0,650	0,237	0,253	0,096
PGSS		0,694	0,348	0,161	0,299
Wykształcenie					
LSS	–	–	0,313	0,255	0,213
PGSS			0,307	0,218	0,329
Dochody					
LSS	–	–	–	0,329	0,360
PGSS				0,267	0,282
Zadowolenie z sytuacji materialnej					
LSS	–	–	–	–	0,302
PGSS					0,449

Wszystkie korelacje istotne na poziomie 0,01.

Źródło: dane z badań PGSS i LSS.

Tabela 2. Współczynniki korelacji wybranych zmiennych dla próby lubuskiej i ogólnopolskiej w roku 2008/2009

Zmienne	Zawód	Wykształcenie	Dochody	Zadowolenie z sytuacji materialnej	Ocena dochodów
Samoocena położenia społecznego					
LSS	0,178	0,234	0,057	0,300	0,281
PGSS	0,239	0,277	0,180	0,231	0,283
Zawód					
LSS	–	0,565	0,078	0,163	0,299
PGSS		0,627	0,232	0,161	0,278
Wykształcenie					
LSS	–	–	0,094	0,208	0,364
PGSS			0,250	0,201	0,334
Dochody					
LSS	–	–	–	0,162	0,140*
PGSS				0,294	0,247
Zadowolenie z sytuacji materialnej:					
LSS	–	–	–	–	0,461
PGSS					0,480

* Korelacja istotna na poziomie 0,05, wszystkie pozostałe korelacje istotne na poziomie 0,01.

Źródło: dane z badań PGSS i LSS.

UWARUNKOWANIA AUTOPERCEPCJI POŁOŻENIA SPOŁECZNEGO – MODELE WYJAŚNIAJĄCE

W celu weryfikacji tezy o rosnącym znaczeniu czynników pozazawodowych w indywidualnej ocenie respondentów skonstruowano modele regresji liniowej dla dwóch okresów pomiarowych, w których zmienną zależną była samoocena położenia społecznego, zaś zmiennymi niezależnymi zawód (mierzony na skali ISCO), wykształcenie (mierzone na 10-punktowej skali, gdzie 0 – oznaczało brak wykształcenia szkolnego, 10 – ukończone wyższe studia magisterskie), dochody (w złotych), zadowolenie z sytuacji materialnej (mierzone na trzystopniowej skali porządkowej, gdzie 1 – oznaczało zadowolony, 2 – mniej więcej zadowolony, 3 – niezadowolony), ocena dochodów rodziny na tle przeciętnych dochodów innych rodzin w Polsce (mierzone na 5-punktowej skali, gdzie 1 – oznaczało znacznie wyższe niż przeciętne, 5 – znacznie niższe niż przeciętne). W tabeli 3 przedstawiono wyniki dla próby lubuskiej i ogólnopolskiej w roku 2005; w tabeli 4 – w roku 2008/9.

Tabela 3. Samoocena położenia społecznego – czynniki różnicowania i modele eksplanacyjne dla regionu województwa lubuskiego i dla Polski w roku 2005

Zmienne	Współczynniki regresji					
	Województwo lubuskie			Polska		
	Surowe (B)	Standaryzowane (beta)	Poziom istotności	Surowe (B)	Standaryzowane (beta)	Poziom istotności
Cechy położenia społecznego						
Wykształcenie	0,271	0,123	0,090	0,419	0,199	0,001
Zawód	-0,017	-0,026	0,710	-0,015	-0,023	0,699
Dochody	0,418	0,155	0,012	0,207	0,078	0,093
Zmienne kontekstowe						
Zadowolenie z własnej sytuacji materialnej	-0,490	-0,221	0,000	-0,151	-0,084	0,054
Ocena dochodów rodziny na tle innych rodzin	0,028	0,020	0,735	0,354	0,271	0,000
(stała)	4,798		0,000	3,476		0,000

Objaśnienia: woj. lubuskie – $R^2 = 0,150$, R^2 skorygowane = 0,135; Polska – $R^2 = 0,205$, R^2 skorygowane = 0,196.

Źródło: Lubuski Sondaż Społeczny i Polski Generalny Sondaż Społeczny.

Tabela 4. Samoocena położenia społecznego – czynniki zróżnicowania i modele eksplanacyjne dla regionu województwa lubuskiego (2009) i dla Polski (2008)

Zmienne	Współczynniki regresji					
	Województwo lubuskie			Polska		
	Surowe (B)	Standaryzowane (Beta)	Poziom istotności	Surowe (B)	Standaryzowane (Beta)	Poziom istotności
Cechy położenia społecznego						
Wykształcenie	0,274	0,146	0,049	0,343	0,161	0,003
Zawód	0,007	0,013	0,860	-0,051	-0,078	0,151
Dochody	0,074	0,031	0,615	0,169	0,068	0,120
Zmienne kontekstowe						
Zadowolenie z własnej sytuacji materialnej	-0,327	-0,177	0,007	-0,077	-0,046	0,283
Ocena dochodów rodziny na tle innych rodzin	0,119	0,114	0,093	0,283	0,184	0,000
(stała)	4,918		0,000	4,162		0,000

Objaśnienia: woj. lubuskie – $R^2 = 0,101$, R^2 skorygowane = 0,083; Polska – $R^2 = 0,135$, R^2 skorygowane = 0,126.

Źródło: PGSS i LSS.

W 2005 r. zmiennymi, które w największym stopniu decydowały o umiejscowieniu siebie przez respondentów na skali położenia społecznego, były: wykształcenie, dochody oraz zadowolenie z własnej sytuacji materialnej. Zawód stanowił bardzo słaby i nieistotny statystycznie wskaźnik zarówno w województwie, jak i dla kraju.

Należy zwrócić uwagę na pewne różnice występujące pomiędzy wynikami otrzymanymi w województwie lubuskim i tymi dla całej Polski. Spośród cech położenia społecznego najsilniejszym wyznacznikiem dla kraju było wykształcenie, dochody miały mniejszą wartość wyjaśniającą. W województwie lubuskim sytuacja była odwrotna – dochody stanowiły najistotniejszy wskaźnik, natomiast wykształcenie miało mniejszą wartość. Spośród zmiennych kontekstowych w skali kraju największą wartością wyjaśniającą odznaczała się ocena własnych dochodów na tle innych rodzin, podczas gdy w województwie lubuskim było to zadowolenie z własnej sytuacji materialnej.

Dane z 2008 i 2009 roku pokazują, że sytuacja w województwie lubuskim zmieniła się i zbliżyła do wyników dla całej Polski. Dochody przestały być najsilniejszym czynnikiem decydującym o położeniu społecznym. Badania pokazują,

że – zarówno w województwie, jak i całym kraju – wykształcenie jest najważniejszym czynnikiem wyjaśniającym subiektywne położenie społeczne. Nie zmienił się wpływ zmiennych kontekstowych i w dalszym ciągu w województwie lubuskim to zadowolenie z własnej sytuacji materialnej jest najważniejszą zmienną wyjaśniającą subiektywne poczucie położenia społecznego, podczas gdy dla całej Polski jest to ocena własnych dochodów na tle innych rodzin. Różnice te jednak zdają się zmniejszać, a sytuacja w województwie zdaje się upodabniać do wyników otrzymanych dla całej Polski. Również w tym przypadku zawód okazał się najsłabszym wskaźnikiem pozycji społecznej.

PODSUMOWANIE

We wszystkich dotychczasowych badaniach struktury społecznej i ruchliwości społecznej zawód jest podstawowym wskaźnikiem usytuowania jednostki w tej strukturze. Sytuacja ta wydaje się zmieniać. Dotychczas za takim ujmowaniem zawodu przemawiały zarówno argumenty teoretyczne, jak i empiryczne. Przynależność zawodowa wyjaśniała wiele zjawisk społecznych, w tym postaw wobec różnych kwestii społecznych (Domański, Sawiński, Słomczyński 2007: 15–20). Przeobrażenia dokonujące się w strukturze zawodowej w ostatnich dwóch dekadach w Polsce i na świecie, nakazują ponowne przyjrzenie się zawodowi jako kategorii wyjaśniającej. Wynika to z kilku co najmniej powodów:

1. Sytuacja zawodowa jest coraz mniej stabilna. Zawód powoli przestaje określać przynależność jednostki do określonej kategorii. Ludzie nie tylko dokonują niekiedy kilkukrotnych zmian zawodu, wykonują jednocześnie kilka zawodów, pracując coraz częściej na krótkotrwałych kontraktach, ale – mając zawód – dochody czerpią z pozazawodowych źródeł. Ustalenie faktycznego stanu jest zatem dużym wyzwaniem dla socjologów, dla respondentów informacje o zawodzie stają się kwestią drażliwą.

2. Wymogi współczesnego rynku nakazują stosowanie elastyczności nie tylko w zakresie zawodu, ale również form zatrudnienia. Oznaczać to może krótkotrwałe szkolenia (a nie długie cykle edukacyjne) w celu zdobycia określonego zawodu, przygotowania się do wykonywania określonych czynności, które mogą być nieprzydatne w kolejno wykorzystywanych pracach. To właśnie zmienność i krótkotrwałość wydają się być coraz częściej charakterystykami sytuacji zawodowej, nie zaś trwałość i ciągłość.

3. Masowa edukacja na poziomie licencyjnym i wyższym powoduje coraz większe rozbieżności między tzw. zawodem wyuczonym a wykonywanym. Absolwenci wyższych uczelni na coraz bardziej ograniczonym rynku pracy

podejmują pracę w zawodach wymagających niskich lub zupełnie innych kwalifikacji. Nabywają potrzebnych im umiejętności podczas kursów i szkoleń. Okres wydłużającej się nauki, coraz późniejszy moment podejmowania pierwszej pracy, naprzemienne okresy pracy i bezrobocia powodują trudności w ustaleniu faktycznej sytuacji zawodowej takich osób. W ich przypadku to raczej wykształcenie a nie zawód jest silniejszym korelatem położenia społecznego.

W związku z sygnalizowanymi zjawiskami podjęto próbę wskazania pozazawodowych wyznaczników położenia społecznego. Odnotowane w badaniach empirycznych zmiany samooceny pozycji społecznej jednostek stały się przyczynkiem do określenia wpływu tradycyjnych wyznaczników na postrzeganie własnego miejsca w strukturze. Otrzymane wyniki wskazują, że wykształcenie zdecydowanie silniej niż zawód, a nawet niż dochody, warunkuje poddaną analizie zmienną zależną. Analiza regresji wykazała zarówno dla próby lubuskiej, jak i ogólnopolskiej, iż ważnym wyznacznikiem w drugim pomiarze (2008/2009) stała się ocena dochodów własnych w relacji do przeciętnych dochodów innych rodzin. Może to oznaczać, że ważnym atrybutem położenia społecznego staje się samoocena własnej sytuacji bytowej dokonywana w porównaniu do innych jednostek. Ważne będzie w przyszłości ustalenie, kto stanowi kategorię (grupę) odniesienia. Czy są to jednostki należące do podobnych kategorii zawodowych, czy są to krewni (rodzice), czy może rówieśnicy. Kręgi zawodowe, poza wyjątkami (gdzie ważną rolę pełnią korporacje), stanowią dosyć luźne, płynne kategorie, z którymi jednostki w coraz mniejszym stopniu się utożsamiają.

Na zmianę percepcji położenia społecznego wpływa przede wszystkim poczucie zadowolenia z sytuacji finansowej, co prawdopodobnie wiąże się z wyższym standardem życia i poczuciem lepszej jakości życia. Świadczyć to może również o tym, że Polacy stają się społeczeństwem konsumpcyjnym i to raczej nie wykonywany zawód warunkuje prestiż, lecz volumen i jakość posiadanych dóbr konsumpcyjnych, które można nabyć za dochody uzyskane niekoniecznie z pracy.

Porównanie danych z dwóch okresów pomiarowych, dotyczących wykonywanego zawodu, dochodów i wykształcenia, i ich analiza nie uzasadniają odnotowanej zmiany samooceny położenia społecznego. Badania jednoznacznie pokazały, że jednostki lokują się wyżej na tej skali, niż wynikałoby to z obiektywnych miar położenia społecznego. Oznaczać to może, że coraz większy udział w postrzeganiu swojej pozycji odgrywają czynniki subiektywne, takie jak poczucie zadowolenia z sytuacji finansowej i ocena własnych dochodów na tle dochodów innych rodzin. Niedopasowanie obiektywnych miar określających miejsce jednostki w strukturze społecznej z subiektywnymi ocenami pozycji społecznej

wskazuje rozbieżności analityczne, co rodzi być może potrzebę włączania do modeli wyjaśniających zjawiska społeczne, oprócz zobiektywizowanych miar położenia społecznego również ocen subiektywnych.

Niniejszy artykuł potraktować można jako głos w dyskusji dotyczącej kwestii rozważenia wykorzystania w badaniach i analizach dotyczących pomiaru miejsca w strukturze społecznej pozazawodowych wyznaczników oraz większe skoncentrowanie się na wykształceniu, określeniu jego charakteru i zakresu, dodatkowych kursach kwalifikacyjnych, zdobywaniu różnych umiejętności, potrzebnych do wykonywania pracy zawodowej w małym stopniu powiązanej z wykształceniem. W sytuacji, kiedy coraz więcej ludzi kształci się (nawet przez całe życie), a coraz mniej pracuje, wykształcenie może okazać się lepszym korelatem innych cech położenia społecznego niż zawód i wraz z subiektywnymi ocenami własnego położenia stanowić lepsze charakterystyki przeobrażeń struktury społecznej.

BIBLIOGRAFIA

- Domański H. (2000), *Hierarchie i bariery społeczne w latach dziewięćdziesiątych*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Domański H. (2004), *Struktura społeczna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Domański H., Sawiński Z., Słomczyński K.M. (2007), *Nowa klasyfikacja i skale zawodów*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Gardawski J. (2010), *Prywatna przedsiębiorczość III Rzeczypospolitej*, [w:] *Modernizacja Polski. Struktury, agencje, instytucje*, red. naukowa Witold Morawski, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M. (2009), *Emigracja ostatnia?*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Grotowska-Leder J. (2001a), *Dynamika biedy (jak długo jest się klientem pomocy społecznej?)*, [w:] W. Warzywoda-Kruszyńska (red.), *(Życie) Na marginesie wielkiego miasta*, [red.], Łódź: Wydawnictwo Absolwent.
- Grotowska-Leder J. (2001b), *Łódzkie enklawy biedy*, [w:] W. Warzywoda-Kruszyńska (red.), *Życie i pracować w enklawach biedy (klimaty łódzkie)*, Łódź: Wydawnictwo Absolwent.
- Hurrelmann K. (1994), *Struktura społeczna a rozwój osobowości*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Janicka K. (1997), *Sytuacja pracy a struktura społeczna*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Janicka K., Leszkowicz-Baczyńska Ż., Leszkowicz-Baczyński J., Lisowski K., Szaban D., Zielińska M. (2010), *Lubuszanie u progu XXI wieku. Dyfuzja kulturowa i ruchliwość społeczna na zachodnim pograniczu po akcesji Polski do Unii Europejskiej*, Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Kaczmarczyk P. (2006), *Współczesne migracje zagraniczne Polaków – skala, struktura oraz potencjalne skutki dla rynku pracy*, Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.

- Kochanowicz J. (2010), *Polska w epoce nowoczesnego wzrostu gospodarczego*, [w:] *Modernizacja Polski. Struktury, agencje, instytucje*, red. W. Morawski, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Kohn Melvin L., Schooler C. (1986), *Praca a osobowość. Studium współzależności*, Warszawa: PWN.
- Koźmiński A. (2010), *Przedsiębiorcy i menadżerowie w procesie modernizacji zarządzania*, [w:] *Modernizacja Polski. Struktury, agencje, instytucje*, red. W. Morawski, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Leszkowicz-Baczyńska Ż., Szaban D. (red.) (2012), *Lubuszanie w pierwszej dekadzie XXI wieku. Portret socjologiczny*, Zielona Góra: LTN.
- Malewski M. (1997), *Kształcenie w szkole wyższej; między rygoryzmem standardów dyscyplinarnych a populizmem edukacyjnego rynku*, „Kultura i Edukacja”, nr. 3–4.
- Pohoski M., Słomczyński K. M. (1978), *Spoleczna Klasyfikacja zawodów*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Radkiewicz P., Siemieńska R. (2009), *Spoleczeństwo w czasach zmiany. Badania Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego 1992–2009*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Rokicka E. (1995), *Wzory karier kierowniczych w gospodarce państwowej. Z badań nad ludnością dużego miasta*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Słomczyński K.M., Kohn Melvin L., Janicka K., Koralewicz J., Miller J., Schoenbach C., Schoenberg R., Zawadzka A. (1988), *Sytuacja pracy i jej psychologiczne konsekwencje. Polsko-amerykańskie analizy porównawcze*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum.
- Słomczyński K.M., Janicka K., Mach B., Zaborowski W., (1996), *Struktura społeczna a osobowość. Psychologiczne funkcjonowanie jednostki w warunkach zmiany społecznej*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Słomczyński K.M., Janicka K. (2008), *Dychotomie w strukturze klasowej: o efekcie świętego Mateusza i pogłębiających się nierównościach społecznych*, [w:] J. Mucha J., E. Narkiewicz-Niedbalec, M. Zielińska (red.), *Co nas łączy, co nas dzieli?*, Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Słomczyński K.M., Janicka K. (2010), *Struktura społeczeństwa polskiego: zmiany w latach 1978–2008*, [w:] W. Morawski (red.), *Modernizacja Polski. Struktury, agencje, instytucje*, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Słomczyński K.M., Kacprowicz G. (1979), *Skale zawodów*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Warzywoda-Kruszyńska W. (2000), *Koncentracja i gettyzacja ludności biednej w Łodzi – porównania międzydzielnicowe*, [w:] W. Warzywoda-Kruszyńska, J. Grotowska-Leder (red.), *Ryzyka transformacji systemowej*, Łódź: Absolwent.
- Warzywoda-Kruszyńska W. (red.) (2001a), *Życie Na marginesie wielkiego miasta*, Łódź: Wydawnictwo Absolwent.
- Warzywoda-Kruszyńska W. (2001b), *Życie i pracować w enklawach biedy (klimaty łódzkie)*, Łódź: Wydawnictwo Absolwent.
- Zagórski K. (2010), *Warunki bytu a zadowolenie i stan psychiczny w czasach modernizacji*, [w:] W. Morawski (red.), *Modernizacja Polski. Struktury, agencje, instytucje*, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Zielińska M. (2010), *Wykluczenie konsumpcyjne – wymiar jednostkowy i społeczny*, [w:] A.M. Zawadzka, M. Górnik-Durose (red.), *Życie w konsumpcji, konsumpcja w życiu. Psychologiczne ścieżki współzależności*, Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

- Zielińska M., Papiór E. (2007), *Sukcesy zawodowe absolwentów socjologii studiów zaocznych*, [w:] K.M. Słomczyński (red.), *Kariera i sukces: analizy socjologiczne*, Zielona Góra–Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Zielińska M., Papiór E. (2003), *Studia zaoczne – szansą czy zagrożeniem dla edukacji? Przykład zielonogórskiej socjologii*, [w:] K. Szafraniec, W. Winclawski (red.), *Socjologia w szkołach wyższych w Polsce: kształcenie socjologów i nauczanie socjologii po 1989 roku*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Zielińska M. (2008), *Migracje zarobkowe Polaków w okresie potransformacyjnym jako stabilizator ładu społecznego*, [w:] M. Chałubiński (red.), *Transformacje systemowe w Polsce i w krajach postkomunistycznych*, Studia i Rozprawy (II), (współpraca J. Chmielewska-Gnojewska), Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztora.
- Zielińska M. (2012), *Deprywacja materialna jako wskaźnik standardu i jakości życia w gospodarstwach domowych w Polsce – kontekst regionalny i ogólnopolski*, [w:] M. Janoś-Kresło (red.), *Gospodarstwa domowe w XXI w. Konsumpcja. Jakość życia*, Warszawa: Wydawnictwo SGH.

Maria Zielińska, Tomasz Kołodziej

SELF-PERCEPTION OF SOCIAL POSITIONS IN THE CONTEXT OF CHANGES OF SOCIAL STRUCTURE REGIONAL AND NATIONAL PERSPECTIVE

(Summary)

Article is located in the mainstream of the issue of the transformation of the social structure. The theoretical basis for the empirical analyzes are sociological theories of social structure and mobility, in particular, the differences between the subjective perception of position in the social structure and the objectively measured position appointed by the occupation, education and income. Article can also be seen as a voice in the debate on the issue of measuring the social structure, as it points to the need to consider other than the traditional measurement instruments, or at least the need to correct them in analyzes of social position.

One of the purposes of this article is to attempt to answer the question to what extent taking place in the past two decades social, demographic and economic changes in Poland but also in Europe and the world are changing the perception of the individual's about her place in society. In general, society is aging, young people learn longer and longer lasts period of preparation for the job (which is taking later), unemployment remains consistently at a high level (and there is no indication that this will change) simultaneous multi-skilling and employment in the various forms of employment are becoming the norm. This causes increasing the proportion of people outside the work situation and makes more difficult to clearly identify place in the occupational structure. This raises the question whether the profession is still the best indicator of social position. This article attempts to answer that question.

The basis for the analysis are the data from the longitudinal empirical studies obtained in subsequent editions of two research projects: Lubuskie Social Survey (2005 and 2009) and the Polish General Social Survey (2005, 2008).

The results of empirical studies clearly show that occur changes in perception of conditions of own social position in that direction that reduces the role of the profession, and causes the growing importance of non-business factors, among which important are subjective's assessment of their own situation and comparative contexts and references groups. There has been an increasing share of such factors as: a sense of satisfaction with the financial situation and evaluate own income against the income of other families.

Probably more important has the subjective assessment of health, participation in the consumption of goods and services, and satisfaction of family and social life. Mismatch between objective measures of social position and subjective opinion about own social position indicates the analytical discrepancies, which raises the need to inclusion into the models that explain social phenomena, in addition to objectified measures of social position also subjective opinions.

In a situation where more and more people spend time on education (even a lifetime), and less of people work, education can better, than a profession correlate with the other features of social position, and with their subjective opinion about their own social position can be a better instrument to study of the transformation of the social structure.